

Відзив

офіційного опонента доктора історичних наук Головка Олександра Борисовича на дисертацію Черкаса Бориса Володимировича «Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний і економічний розвиток», представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація Черкаса Бориса Володимировича «Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний і економічний розвиток» розглядає важливу проблему, яка зараз має особливо велику наукову і суспільно-політичну актуальність. Поставлена тема важлива як в цілому для вивчення середньовічної історії Євразії, так і минулого України. Щодо першого слід зазначити, що попри величезний вал наукових досліджень з історії політичних утворень, створених монголами внаслідок широкомасштабних воєнних дій, коло проблем, які стосуються цієї проблематики, залишається великим.

Дослідники зараз акцентують увагу в меншій мірі на зовнішніх ознаках формування Монгольської імперії, функціонування державних організмів, які виникли внаслідок її розпаду, а зосереджуються на явищах більш глибинних, пов'язаних з економічним життям, культурним розвитком, регіональними особливостями, етнічними процесами тощо. Невипадково, що останнім часом науковцями все більше і більше використовується цивілізаційне поняття «*Rex Mongolica*», яке виникло, не виключено, у значній мірі під впливом створеної Дмитром Оболенським дефініції «*Byzantine Commonwealth*».

Другий визначений нами аспект важливості вивчення теми, поставленої дисертантом, не менш переконливий. На мою думку, позаслов'янський або позаукраїнський аспект нашої національної історії ніколи не перебував у рівних умовах із слов'янським чи українським. Така меншовартість призводила до м'яко кажучи одного бокового висвітлення минулого. А до цього слід додати те, що над сучасною наукою зараз, як і сто років тому, тяжіє ненауковий

стереотип так званого монголо-татарського ярма (або іґа), стереотип, який не дає можливості об'єктивно оцінити багато питань взаємин монголо-татар з населенням Східної Європи. Вивчення історії монгольського новоутворення протягом XIII – XIV ст. важливо і в іншому плані, а саме дає можливість нарешті зробити певні кроки до поглибленого вивчення історії України, Східної Європи в без перебільшення «темні», а точніше не дуже досліджені науковцями XIV – XV століття, у тому числі переглянути складні для розуміння питання, пов'язані із перебуванням українських земель під владою великих литовських князів.

У вступі до дисертації здобувач звертає увагу на актуальності всебічного дослідження минулого формування, яке називається Західний улус Джучи. «Унікальність цього періоду, на думку дисертанта, полягає в тому, що тоді більшість територіального ареалу сучасної України становила частину трансконтинентальної держави, що презентувала, по суті, окрему цивілізацію, акцентовану на східні культури. Причому вперше в історії ці землі перебували в одній управлінській системі разом із середньовічним і китайським світами. Отже дослідження відповідних ареалів – дуже важливе з огляду не тільки української, а світової історії» (с.5).

Дисертант справедливо наголошує на те, що на цій території в той час, крім українських регіонів, перебували половецькі і аланські землі, на півдні в Криму грецькі колонії. Пізніше вони увійшли до складу володінь Ногая, Мамаю, «Прослав'я», Білгородської орди і Кримського ханства.

Б.В.Черкас чітко визначив мету і завдання дисертаційного дослідження, спрямовані на розкриття теми роботи. Не викликають заперечень і сформульовані здобувачем хронологічні рамки і географічні межі, об'єкт і предмет дисертаційного дослідження. Автор справедливо звертає увагу на доцільність використання до цього часу терміну «Україна». Дисертант аргументовано доводить багато аспектів наукової новизни свого дослідження, проте погоджуючись із позицією здобувача щодо новизни його роботи хотів би особливо підкреслити, що вивчення історії монгольських політичних утворень

у Східній Європі, системи їх взаємин із народами і країнами цього ареалу має сприяти розкриттю невідомих сторінок минулого, розробленню сучасної концепції історії України, загальних тенденцій поступу Східної Європи протягом декількох століть.

Результати роботи Б.В.Черкаса знайшли широку апробацію на чисельних міжнародних і українських конференціях, автором дисертації підготовлено багато праць, в яких розкриваються різні питання історії перебування нащадків Чингізхана і їх підлеглих на території Східної Європи. Ознакою досягнень здобувача у розкритті дисертаційної теми є визнання результатів його наукового пошуку іншими науковцями, про що свідчать систематичні посилання на його праці в статтях і монографіях науковців як в Україні, так і в інших країнах.

Розділ 1 «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» розпочинається багатоплановим оглядом величезної літератури, яка стосується теми дисертації. Здобувач правильно зробив, що присвятив увагу не підготовці загального нарису вивчення історії монгольських завоювань і монгольського перебування у Східній Європі, що не можливо здійснити в межах подібної роботи, а зосередити головну увагу на тих наукових працях, висновки яких для нього важливі в контексті підготовки саме його конкретного дослідження. Тому в історіографічному підрозділі головна увага приділяється сучасному стану досліджень із золотоординської тематики.

Проте, на мою думку, дисертанту все ж треба було б дещо більше уваги приділити висвітленню праць істориків XIX ст., а не обмежуватись аналізом відомої загальної книги Й.Хаммер-Пургшталя. Чомусь із істориків XX ст. здобувач пропустив знакові праці Г.Вернадського, який багато зробив для вивчення історії монгольської присутності в Східній Європі в XIII ст. Не згадуються Б.В.Черкасом важливі праці В.В.Каргалова про вторгнення монгольських орд до Східної Європи, Ю.В.Кривошеєва про взаємини Русі і монголів, А.Г.Юрченка про внутрішнє життя Золотої Орди.

Дисертант докладно проаналізував великий маси письмових, археологічних, нумізматичних і інших джерел, які складають інформаційне поле для його дослідження. Тут явним перебільшенням є його теза про те, що «дослідження істориками золотоординських часів стримувалося (і така ситуація залишається до сьогодні) браком письмового джерельного матеріалу»(с.33). Сам аналіз письмових джерел, наведений здобувачем, говорить не про брак джерел, а скоріше всього про недостатню їх кількість при висвітленні окремих питань або періодів історії монгольської присутності у Східній Європі. Однозначно, що письмові джерела не висвітлюють певні сфери державно-політичного життя золотоординського суспільства.

При описі джерел здобувач справедливо поділяє їх на власне монгольські, комплекс яких не є достатньо значним, і пам'ятки, які походять від народів, які були підкорені монголами, та інформацію, яку створили автори країн, які не входили до зони монгольського впливу, але в яких цікавилися подіями в Східній Європі в XIII – XIV ст. Б.В.Черкас звертає увагу на східні джерела (китайські, персидські, арабські), уважно аналізує свідчення давньоруських пам'яток, перш за все літописів, розглядає праці західноєвропейських авторів. Щодо останніх здобувачем звертається справедливо увага на важливість матеріалів подорожей Джованні де Карпіні, Вільяма Рубрука та ін., проте можливо тут слід було б згадати «Хроніку» Фоми Сплітського, «Горісну пісню» Магістра Рогеріуса, документи канцелярій західноєвропейських володарів і папської курії, в яких відбиваються певні аспекти життя монгольських утворень в Східній Європі.

Великим позитивом роботи є всебічна і багатогранна характеристика методологічних підходів до розкриття теми. Дисертант не обмежується характерним для багатьох інших подібних праць переліком методів, а показує значення їх як дослідницького інструментарію для його наукового аналізу. На мій погляд, в цьому підрозділі можливо варто було б згадати деякі праці сходознавців, де на теоретичному рівні розглядається специфіка державно-політичного розвитку Монгольської імперії і її складових, істотних

відмінностей їх від інших кочових спільнот (наприклад, праці владивостоцького історика М.М.Крадїна).

Розділ 2 «Агресія Монгольської імперії і формування західних володінь Улусу Джучи» здобувач справедливо розпочинає з моменту, коли були здійснені перші масштабні військові кампанії монголів на початку XIII ст. і у середовищі Чингізхана починають розроблятися плани на утворення величезної держави, до складу якої мали увійти території, де мешкали європейські народи. Дисертант тут наголошує дуже важливу тезу. З самого початку існування монгольської державності її військово-політичний механізм залежав від двох чинників: економічного, який забезпечувався за рахунок господарської діяльності осілих народів, і мілітарного, який забезпечувався шляхом фактично рекрутських наборів серед кочового населення (с.54).

Тому підкорення осілих і кочових народів було важливе для монголів. Ця обставина чітко проявилася під час завоювання військами Чингізхана Середньої Азії. І саме в цей час вже монгольське військово-політичне формування значно відрізнялося від звичайних орд кочовиків. Армія монголів була добре озброєна, дисциплінована, мала достатню облогову інженерію. Важливим моментом було те, що саме в той час сформувалися уявлення про організацію окупаційної адміністрації завойованих земель, яка існувала у вигляді інститутів баскаків і переписів населення. Унікальне значення в той час, на думку дисертанта, мала монгольська дипломатія, яка вирішувала вкрай важливі завдання, що сприяли творенню Монгольської імперії (с.55). До цього можна додати, що важливим елементом життя монгольської військово-політичної машини була вкрай добра система збирання інформації про інші народи, тобто досконалий інститут розвідки.

Саме під час перебування в Середній Азії у Чингізхана і виник план підкорення Східної Європи на чолі із містом Кивамен-керменом, тобто Києвом. Говорячи про економічний фактор завоювань на заході, дисертант справедливо відзначає зацікавленість азійського купецтва, наближеного до монгольської верхівки, до оволодіння територій, які були зв'язані відомим Великим

шовковим шляхом. Тема першого вторгнення монголів до Східної Європи неодноразово розглядалася в історіографії. Традиційно похід полководців Джебе і Субедея істориками, у тому числі дисертантом, представляється як якась попередня кампанія або розвідка боєм. Як нам здається, обставини цього першого походу до Східної Європи дають підстави думати, що такі характеристики не є повними і в не повній мірі характеризують суть цієї військової кампанії в історії завойовницьких походів монголів.

На думку Б.В.Черкаса, монголи після переходу Кавказьких гір до Східної Європи не хотіли воювати з Руссю. Про це, на його думку, свідчило те, що Джебе і Субедей на той момент не відчували достатності свої сил для такої кампанії. Докладно розглядаючи обставини битви на р. Калці, дисертант наводить важливі аргументи на користь того, що вона відбулася на місцевості значно ближчою до Дніпра, ніж традиційно вважається в історіографії. Б.В.Черкас пов'язує її із районом Кінських Вод і Овечої Води (с.64). Дисертант відзначає велике значення битви на р. Калці в історії Східної Європи.

Здобувач звертає увагу на те, що за життя Чингізхана вже було поставлено питання про створення нової майбутньої адміністративної одиниці Монгольської імперії – майбутнього Улусу Джучи. В дисертації наводиться з цього приводу важлива інформація з праці Хамдаллаха Казвіні. На наш погляд, тут слід було більш чітко підкреслити, що мова в цьому і деяких інших документах йшла про входження до означеного Улусу територій Середньої Азії, Нижнього і Середнього Поволжя, Північного Кавказу, Русі, Причорномор'я, Угорщини та деяких прилеглих до останньої територій.

Розглядаючи історію походу монгольських ханів на Русь в 30-х роках XIII ст., дисертант докладно і всебічно показує процес підготовки завойовників до цієї кампанії, а при висвітленні самої кампанії звертає увагу на відмінність ведення військових дій ординцями на півночі і на півдні Русі. За цим припущенням Б.В.Черкаса, монголи прагнули не допустити об'єднання суперників, намагалися уникнути битви у відкритому полі з таким противником. В дисертації наведена докладна характеристика ходу військової

кампанії 1239 – початку 1241 рр. на півдні Русі, зокрема детально показана історія облоги і штурму Києва (с.78-80).

Здобувач чимало аргументів навів щодо важливості походу монголів у Центральну Європу, яка переслідувала завоювання Південно-Західної Русі, Угорщини і Польщі. В роботі висловлений цікавий висновок про прагнення Бату закріпитися у Паннонській долині, але в силу обставин ці плани виявилися нездійсненими (с.94). Відзначаючи ґрунтовність опису бойових дій проти центральноєвропейських країн, вважаємо, що здобувач не достатньо пояснив причини слабкості угорського війська у боротьбі з монголами. Їх не можна пояснити однією нерішучістю і млявістю короля Бели IV. На недостатню підготовленість угорської армії вплинули тодішні протистояння угорського монарха з власними магнатами, конфлікт угорців із половцями хана Котяна, а також фактично антиугорські дії австрійського герцога Фрідріха II Бабенсберга, який прагнув складну для Угорщини ситуацію використати на власну користь.

Б.В.Черкас по новому описує подальшу історію зазначеної військової кампанії хана Бату, відзначаючи, що вона продовжувалася і під час повернення монгольського війська із Центральної Європи до Північного Причорномор'я в 1242 – 1243 рр. (с.98).

Автор справедливо звертає увагу на здавалось простий момент, а саме на різницю між походами, нападами монголів, розоренням ними земель і фактичним завоюванням територій, яке відбувалося далеко не на всіх територіях і в більш пізній, відносно походів, час(с.100). Вирішенню проблеми завоювання і повного підкорення значної території Русі завадили обставини внутрішнього розвитку монгольського суспільства, в якому вже в 40-х роках XIII ст. проявилися ознаки кризи.

Відзначаючи докладний опис війни короля Данила Романовича з монгольським воєначальником Курумунши (Куремсою) хотілося б дізнатися з тексту дисертації причини відсутності дійової підтримки першого з боку адміністрації хана Бату. У автора цього відзиву викликає питання щодо

правильності використання дисертантом абрєвіатури «ВКЛ» щодо Литви середини XIII ст. Однозначно, що в той час ні про яке Велике князівство Литовське, до якого має відношення зазначене скорочення, говорити не можна.

В роботі докладно описана західна політика хана Берке. Дисертант докладно показав причини, хід і особливості здійснення полководцем Бурундаєм військових дій проти Польщі і Литви, специфіку відносин монголів із державою Романовичів (с.113-115).

Важливим питанням дисертаційного дослідження є вивчення, аналіз джерел і висвітлення на їх підставі історії утворення на Правобережжі потужного монгольського формування на чолі із ханом Ногаєм. Дисертант всебічно показує перебіг взаємин цього формування з сусідніми країнами і народами, зокрема з Галицько-Волинським князівством, Болгарією, Польщею. Наведений здобувачем матеріал однозначно свідчить про те, що Ногай поступово став фактично суверенним володарем, а його держава відіграла значну роль в житті Центральної і Східної Європи. Проте в цьому розділі хотілося б більше дізнатися про те, коли ж де-факто незалежним від монгольського каана став сам Улус Джучи.

В розділі 3 «Зміна вектора активності Улусу Джучи з зовнішнього на внутрішній. Період стабільності і перших смут» дисертантом докладно розповідається історія війни Ногая з ханом Токтою, обставини внутрішнього життя монгольських формувань в Північному Причорномор'ї. Здобувач показує причини наростання кризових явищ у монгольському середовищі, які були пов'язані з кліматичними, демографічними, соціальними і іншими обставинами. Зазначимо, що в дисертації при описі політичних подій постійно аналізується вплив на них стану економічного життя, вплив природних катаклізмів (посухи, голоду), а також епідемій і пандемій.

Спроби реформ хана Узбека дещо підсилили монгольську державу, але не змогли у повній мірі зупинити децентралізаційні процеси в західних володіннях Улуса Джучи. Б.В.Черкас з цього приводу відзначає: «Відсутність великих війн, активний розвиток торгівлі і економічне зростання

обумовлювали перенаселення степу, що, в свою чергу, загрожувало кочовому способу господарювання. Через кілька десятиліть саме ця «феодалізація» управління стане одним із основних факторів, що підірве державу (с.170)».

Більш того вкрай важливим є спостереження дисертанта про те, що підсилення контролю хана Узбека над Крилом Мувала одночасно фактично призвело до ослаблення політичної і військової активності останнього по відношенню до сусідів. Це відбувалося в умовах зростання потуги Великого князівства Литовського князівства Валахія, посиленню дій на сході Польщі і Угорщини. Подальше ослаблення самої Золотої Орди не вело автоматично до відновлення позицій Крила Мувала. Оригінальним в контексті постановки теми є розгляд політики монгольських ханів щодо південноруських земель в першій половині XIV ст.(с.152-155, 161-168 та ін.).

Розділ 4 «Правління Токтамиша – спроби поєднання рудиментів політичних концептів минулого з реальністю останніх двох десятиліть XIV ст. показано зміну політичній ситуації в Східній Європі, яка сталася внаслідок конфліктів в середовищі Чингізидів, що призвело до різкого підсилення Великого князівства Литовського. Дисертант особливу увагу приділяє подіям 1362 р., коли відбувся наступ литовців на південь. В дисертації докладно розглядається питання про обставини битви на р. Сині Води та її наслідки. Попри те, що це питання неодноразово розглядалося в історіографії, здобувач здійснив спробу розширити коло джерел, де, на його думку, збереглася інформація про цю важливу подію (с.206). Цікавими є спостереження Б.В.Черкаса щодо тодішньої взаємодії литовського князя Ольгерда і монгольського воєначальника Мамаю (с.208). Говорячи про наслідки цих подій для Великого князівства Литовського, автор дисертації чітко наголошує: «Поділля і Київщина перетворилися на добре укріплені князівства з цілою мережею фортифікованих міст і замків зі своїми власними військами. Одним з доказів загалом спокійної ситуації в цьому регіоні є те, що

подільські, київські і сіверські полки активно використовувалися в війнах Ольгерда проти Московського князівства і Тевтонського ордену»(С.217).

В дисертації наведена багатопланова характеристика життя Подільського князівства за часи правління князів Коріатовичів (с.219-224), що є важливим для вивчення минулого України третьої чверті XIV ст.

Велика увага дисертанта опису війни золотоординського хана Токтамиша з Тимуром пояснюється не тільки участю вихідців з європейських улусів в бойових діях в Середній Азії і на Кавказі, а значного впливу подій в тих регіонах на розвиток ситуації в Північному Причорномор'ї. На думку науковця, це протистояння Токтамиша і Тимура «стало фатальним для Золотої Орди»(с.234). У зв'язку з цим, досить яскравим є опис вторгнення 1395 р. війська Тимура на володіння Золотої Орди, зокрема на територію України, який зробив дисертант (с. 242-247).

Безумовно, заслуговує на увагу аналіз здобувачем подій кінця 90-х років XIV ст. В дисертації звертається увага на формування союзу литовців на чолі з князем Вітовтом із на той час формальним володарем Золотої Орди Токтамишем проти військ хана Тимур-Кутлука та еміра Едигея. Вітовт і Токтамиш прагнули відновити владу Золотої Орди у Північному Причорномор'ї, але невдача під час битви на р. Ворскла в 1399 р. перехрестила ці плани. Водночас ця поразка, як це аргументовано доводить Б.В.Черкас, не мала значних негативних наслідків для подальшого розвитку Великого князівства Литовського: переможці Тимур-Кутлук і Едегей не мали достатніх сил для наступу, в той же час Золота Орда остаточно втратила надії на повернення під свою владу територій на захід від Дніпра (с.259).

Завершуючи розгляд розділів, де показана політична історія Улуса Джучи, хотіли би наголосити на бажаності, враховуючи скрупульозну і складну роботу дисертанта по написанню такої історії, підготовки до тексту дослідження хронологічної таблиці.

Особливе значення в тексті дисертації займає п'ятий розділ «Улус Джучи: сублімація кочівницького світу у степову імперію» (попри те, що викликає

запитання доцільність використання, на наш погляд, не дуже історичної дефініції «сублімація»). В ньому дисертант характеризує базові фактори внутрішнього розвитку Улусу Джучи, а саме докладно показує систему адміністративно-територіального устрою, розповідає про характер політичної влади, соціальну структуру і владну ієрархію, узагальнює свої спостереження щодо моделі господарського життя краю, аналізує питання про роль міст в розвитку ординського суспільства.

На завершення зазначимо, що вказані у цьому відзиві зауваження і побажання, які дослідник може врахувати при проведенні своїх подальших наукових пошуків, не можуть вплинути на загальну позитивну оцінку проведеного фундаментального дослідження з середньовічної історії XIII – XIV ст.

Дисертація становить собою глибоке, самостійне, цілісне наукове дослідження. Не викликає сумнівів практичне значення результатів наукового пошуку здобувача. По-перше, розроблена концепція дозволяє глибше збагнути сутність складних політичних процесів в історії Східної Європи, України в добу класичного середньовіччя. По-друге, висловлені автором дисертаційної праці спостереження і висновки послугують підґрунтям для підготовки фундаментальних робіт з історії Східної Європи і України, відповідних розділів навчальних посібників і підручників, загальних курсів і спецкурсів для студентів.

Висновки до тексту дисертації чіткі, логічні, вони зроблені на підставі проведеного наукового аналізу і є відповіддю на мету і завдання, поставлені у вступній частині його праці. Дисертація Б.В.Черкаса є результатом тривалого і плідного наукового пошуку, результати якого знайшли відбиття в багатьох публікаціях автора, які вже не один рік є частиною наукового доробку сучасної української медієвістики. Автором підготовлена необхідна кількість публікацій в фахових виданнях, які повністю передають зміст дисертації.

Однозначно, що праця здобувача є важливим внеском у вивчення як в цілому історії Центральної і Східної Європи та Північної Азії, так і історії

України в добу середньовіччя, відкриває чимало маловідомих сторінок минулого народів євразійського континенту. Важливо, що Б.В.Черкас ставить в дослідженні питання, які можливо не знайшли ще повної відповіді в його пошуках, але стануть в перспективі темою для подальших наукових пошуків, у тому числі і самого автора дисертації.

Текст автореферату дисертації передає на достатньому рівні основні позиції і зміст представленої на захист Б.В.Черкасом дисертації. Ознайомлення з текстом дисертації дає підстави зробити висновок, що дисертація Черкаса Бориса Володимировича «Західні володіння Улусу Джучи XIII – XIV ст.: суспільно-політичний і економічний розвиток» у повній мірі відповідає вимогам Атестаційного департаменту Міністерства науки і освіти України до дисертацій, які представлені на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук.

10 вересня 2015 року

**Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник**

О.Б. Головко